

בכורה – ברכה*

יצחק הר־זהב

הקדמה

בעצם העמדת שתי מילים אלו אחת בצד השניה נגלה לענינו משחק מילים הנשזר לכל אורך הדרך.

מעבר למשחק המילים הקיים בצמד המילים שבכותרת נראה כי קיימת מערכת יחסים מסוימת, המנוגדת משהו להלך המחשבה הרציונאלי. טוען ההגיון האנושי כי בעל הבכורה הוא בעל הברכה. כך לפחות בשלב הראשון נתפס יחס זה בתודעתנו. במהלך המאמר ברצוני להעניק משמעות אחרת, מנוגדת למה שנתפס אצלנו כאנשים בתודעה, ואולי אף כלומדי תנ"ך, ליחס שבין בכורה וברכה.

נקודת המוצא העיקרית תהיה לצורך העניין בסיפור יעקב ועשו, הוא הסיפור, ב"ה"א הידיעה, המציג מערכת יחסים זו הנעה בין בכורה לברכה, דרך מסלול פתלתול וחלקלק, רצוף רמאויות. במהלך הצגת הדברים אעזר בסיפורים קדומים ומאוחרים לסיפור זה.

מבוא

בראשית פרשת תולדות שבספר בראשית מסופר על רבקה הבאה לדרוש את ה' אודות התרוצצות הבנים בקרבה: "... ויתרוצצו הבנים בקרבה ותאמר אם כן למה זה אנוכי ותלך לדרוש את ה'. ויאמר ה' לה שני גוים בבטן ושני לאומים ממעיך יפרדו ולאום מלאם יאמץ ורב יעבד צעיר...". המקרא מספר כי כאשר רבקה שואלת בה' הוא מברך אותה וליתר דיוק את ילדיה. לכאורה אין לשאול מה מקום הברכה הזו דוקא כאן כאשר רבקה הולכת לדרוש בה'. די ברור, ביודענו את ברכת ה' ואת מהלכי ההסטוריה, כי הסיבה להתרוצצות הבנים בקרבה היא לא אחרת מאשר הטרמה

* ראשית המאמר ברעיון הבא לנסות דיון בשאלת היחס שבין ברכה לבכורה. כאשר התחלתי לעסוק בשאלה זו גיליתי כי למעשה פרוס לפני דבר גדול הרבה יותר ממה שחשבתי ושאלת היחס שבין ברכה לבכורה הינה רק צד אחד שבה. ככל שהעמקתי הבנתי כי מדובר ביריעה רחבה העוסקת בשאלת בחירת עם ישראל או המסלול בו צעד עם ישראל החל משחר היווצרו, תוך כיוון מהלכיו ע"י הקב"ה. רעיון בחירת עם ישראל בדרכו המיוחדת יהיה שזור על דרך הרמז בתוך הפסקאות השונות במאמר. אולם לא בכך דן המאמר.

לאשר יקרה בעתיד — "שני גוים בבטנך ושני לאומים ממעיך יפרדו..." — רוצה ה' לומר לרבקה כי המאבק המתחולל כעת ברחמה הוא תחילתו של מאבק שימשך לנצח בין פירות בטנה. אולם לענייננו שיאה של הברכה הוא דווקא בחלקה השני — "ולאם מלאם יאמץ ורב יעבד צעיר". מבשר הקב"ה לרבקה כי הצעיר מבין הצאצאים ישעבד/יעביד את המבוגר מביניהם. בכוונה תחילה איני משתמש במונח בכור מה גם שהקב"ה עצמו לא מסר לרבקה את הברכה בלשון זו. גם בהמשך הפרק (פס' כה) אין התורה משתמשת בתואר בכור אלא ראשון — "ויצא הראשון כולו אדמוני..." ולא — ויצא הבכור כולו אדמוני...¹.

כשעשו חזר עיף מן השדה הוא מעוניין בנזיד העדשים של יעקב. יעקב מחליט לנצל את ההזדמנות ובתמורה לנזיד רוצה כי עשו ימכור לו את בכורתו.² במעשה זה מתחיל יעקב להוציא לפועל את תכניתו הראשונית, כאשר תפס בעקב עשו ובכך בקש לצאת לאויר העולם לפניו. גם יעקב, בנוסף ליצחק ועשו, כפי שמתברר בהמשך הפרק, חושב שהבכור צריך או אמור לזכות במשהו מיוחד מתוקף היותו בכור ולכן הוא נוקט בצעד לא שגרתי וסוחט את הבכורה מעשו תוך ניצול מצבו הפיסי, על מנת לזכות במה שהיא טומנת בחובה לדעתו. אם לא נאמר כך לא נראית לי סיבה אחרת מדוע ירצה יעקב את הבכורה עד כדי נקיטת אמצעים אלו.³

האם צדק יעקב במה שחשב לעצמו? האם היחס לבכורה צריך לבוא במימדים כאלו או שמא טעו אותם אלו שייחסו לה חשיבות רבה כל כך ויש לייחס חשיבות למשהו מהותי יותר? — בכוונתי לנסות להראות כי אכן טעה יעקב בשיקול דעתו וטעו אחריו אלו שהעמידו את הבכורה באור חזק כל כך, וכי למעשה אין קשר מחייב דיו בין ברכה לבכורה. אולם יעקב השכיל להבין טעות זו, בניגוד לרובינו, ושב, כפי שנראה בהמשך, מהלך מחשבה זה אל הרעיון המקורי, אל היחס האמיתי שבין ברכה לבכורה. תשובתו של יעקב, כפי שנבחן אותה בהמשך, הורכבה משני אספקטים — היה בה את הצד האקטיבי, החוזר בהכרה מלאה מאותו רעיון והיה בה גם את הצד הפאסיבי, הנכפה, כדוגמת יסורי דוד בתגובה לחטא בת שבע, אשת אוריה החתי. ולא נהסס לשאול האם עדים אנו למעשה רמאות מצד מקימי האומה, אמותינו ואבותינו, האם זוהר הבכורה עיות עיוות נורא את עיניהם עד כדי כך שנקטו בצעדים

1 אם נרצה לומר כי מונח זה (בכור) לא היה שגור בלשון המקרא עד לפרקנו נבוא לידי טעות משום שכבר מתחילת דרכו של האדם משתמש המקרא מספר פעמים במונח בכור. בפעם הראשונה בסיפור קין והבל בבראשית (ד, ד): "והבל הביא גם הוא מבכורות צאנו ומחלביהן". בפעם השנייה בפ' י (פס' טז): "וכנען ילד את צידון בכורו ואת חת". בפעם השלישית בסיפור לוט ושתי בנותיו (יט, לא) ותאמר הבכירה אל הצעירה. ופעם נוספת בתום סיפור העקידה כאשר מונה המקרא את שושלת נחור אחי אברהם (כב, כא): "... את עוץ בכורו".

2 ועמוד על הרצף בכורה — ברכה — מכירה

3 ועיין רמב"ן פרק לה פסוק כב בספר בראשית: 'אולי חשק יעקב במשפט הבכורה אך איני יודע אם היה נוהג בזמנם'.

שפלים כגון אלו; או שמא נתפסת כך המציאות בעינינו הצרות והכל כך אנושיות ולמעשה דברים אחרים רובצים מתחת לפני השטח. לעניות דעתי הדברים מעורבים ביניהם והתשובה לשאלה זו מורכבת משני הדברים גם יחד.

מעבר לכך נראה במהלך הדיון כי לא רק בדורות אבותינו איבד היחס הישר בין ברכה לבכורה את מהותו אלא אף בדורות מאוחרים יותר, ועיקר טענותיי לנקודה זו עוברות דרך העובדה כי מנהיגי עם ישראל לדורותיו, אשר מהם המשיך הזרע העברי, היהודי, להתקיים ולהנהיג לא היו הבכורים במשפחתם וכמעט תמיד היו הם הצעירים ביותר.⁴

א. מהי הברכה?

לפני שנדון בשאלת היחס בין ברכה לבכורה מצאתי לנכון לבאר את שני המונחים הללו ולנסות להגדירם. מראש אומר כי התמקדתי בעיקר בהגדרת הברכה. שתי שאלות יש לדעתי לשאול. הראשונה היא מדוע קיים מושג הברכה ואיזה תפקיד הוא ממלא; השאלה החשובה יותר היא מהי הברכה המיוחלת?

להבנת סיפור יעקב ועשו והמסר הטמון בו לדעתי, ולאור הבירור שעלינו לברר אודות הברכה, נחזור אחורה בזמן לתקופת אברהם. במשפחתו של אברהם נראה כי קיים מאבק סמוי ופאסיבי (שלא כמו בין יעקב לעשו שם המאבק גלוי ואקטיבי) בין שני בניו — יצחק וישמעאל. ישמעאל נולד לפני יצחק ולפיכך הינו הבכור. על פי ההנחה שמניח הרציונאל אמור ישמעאל לזכות בברכה אולם בירור העניינים מוכיח את ההפך.

יש להניח, כי הזכיה בברכה הנסקרת כאן או נתינתה משמשות לצורך בחירת או סימון ממשיך הדרך ע"י ראש הקבוצה, בדרך כלל ע"י ראש המשפחה. הזוכה בברכה הוא זה העיקרי, המובחר, שממשיך את זרע אביו ואגב, נראה כי עניין זה של המשכת הזרע הינו אחד ממרכיבי הברכה.

כאשר נולד ישמעאל, מניח אברהם עד שמודיעו הקב"ה אחרת, כי ישמעאל הוא זה שממשיך את דרכו. כאשר אברהם מתבשר על הולדת יצחק משרה מוסר לו הקב"ה כי יצחק ולא ישמעאל, הוא זה שממשיך את דרכו, הוא זה שיוביל את הדרך, את המשך זרעו של אברהם והוא זה שבסופו של דבר יזכה בברכת ה'.

אל נבוא לידי טעות ונאמר בצורה גורפת כי הבכור אינו זוכה בברכה אלא יש לומר כי גם הוא מתברך, אך במינונים קטנים וכלליים. יש לדייק בדברים ולומר שגם ישמעאל, בדומה לעשו, מתברך בסופו של דבר. אך נשאלת השאלה האם הברכות שנתברכו בהן עשו וישמעאל הן הן הברכה בה"א הידיעה?

כאן לדעתי המקום להכנס בעובי הקורה אודות מהותה של הברכה.

4 יצחק, יעקב, יהודה, משה, דוד, שלמה ועוד — מעמודי התווך בהנהגה העברית, איתם כרת ה' ברית, אינם הבכורים במשפחתם.

מהי הברכה המיוחלת שעבורה מנסים אישים אלו ואחרים להשיג את הבכורה? — האם מדובר בברכת הפריזון או אולי בברכת הפרנסה והשפע, אולי בברכת הארץ ואולי אין הברכה כי אם הבטחה אלוקית לשמירה על קשר נצחי בין האדם המבורך לבין האל? ובכוונתי, כפי שכבר אפשר להבין, לרמוז על האפשרות האחרונה כנכונה.

נחזור אם כן למשפחת אברהם ונתבונן בברכות אותן מבטיח לו ה'.
בפרק יז מפסוק ב ואילך אומר ה' לאברהם:

”... ואתנה בריתי ביני ובינך וארבה אותך במאד מאד... אני הנה בריתי אתך והיית לאב המון גוים. ולא יקרא עוד את שמך אברם והיה שמך אברהם כי אב המון גוים נתתיך. והפרתי אותך במאד מאד ונתתיך לגוים ומלכים ממך יצאו. והקמותי את בריתי ביני ובינך ובין זרעך אחריו לדורותם לברית עולם להיות לך לאלוהים ולזרעך אחריו. ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגוריך את כל ארץ כנען לאחוזת עולם והייתי להם לאלוהים. ויאמר אלוהים אל אברהם ואתה את בריתי תשמר אתה וזרעך אחריו לדורותם. זאת בריתי אשר תשמרו ביני ובינכם ובין זרעך אחריו הימול לכם כל זכר.”

בנתחנו את הקטע הנזכר נבחיך במספר תופעות שיש לתת עליהן את הדעת. ראשית המילה 'ברית' חוזרת על עצמה מספר רב של פעמים. גם המונח 'זרעך אחריו' לסוגיו מופיע בטקסט הנזכר מספר לא קטן של פעמים. בנוסף אדייק ואומר כי לא רק ששני עניינים אלו ('ברית' ו'זרעך אחריו') נאמרים פעמים רבות בקטע אלא שאין אפילו פעם אחת שמושגים אלו נאמרים ישירות ביחס לישמעאל. מהי אם כן משמעות הופעתן של מילים אלו בקטע מספר רב של פעמים? — לדעתי יש לחבר מייד בין שני המונחים הללו. רוצה לומר, כפי שאומר זאת הפסוק במפורש, זרעך אחריו יהיה זה שזוכה בברית. הברית, היא למעשה הברכה. באיזה חלק מהקטע עלינו להתמקד? — האם יש להתמקד בבשורה על הפריזון או על הבטחת הארץ או אולי דוקא בברית הנכרתת עם "זרעך אחריו", שאם לא כן מה למעשה ההבדל בין הבטחה זו לבין הנאמר בבראשית טו, ה ובעוד מקומות דוגמת זה המבטיחים לאברהם ולזרעו פריזון רב ועוד מיני ברכות שמתבשר עליהן אברהם גם בפרקיניו הנסקר. אלא שיש להתמקד דוקא בברית שהיא השוני בין ברכה ספיציפית זו לבין שאר ברכותיו של אברהם. הברכה האמיתית היא ללא ספק הקשר המתמיד בין האדם והאל. אותה ברכה, אותו קשר, מבטיח למעשה שני דברים: ראשית, הוא מבטיח את עצם הקשר בין האדם והקב"ה. שנית, מתוך כך הוא מבטיח למעשה את כל שאר הברכות. חיזוק לדברי מצאתי בדברי דון יצחק אברבנאל על פסוק כט בפרק כה בספר בראשית: "אבל היה השתדלות בזה כדי לירש את ברכת אברהם אשר ברכו ה' שהיא בהתייחדו ההשגחה בו ובזרעו בירושת הארץ שנמשך ממנה כי היו שני

היעודים האלה כאחד שנאמר בפרשת מילה (בר' יז, ז) 'והקימתי את בריתי ביני ובינך ובין זרעך אחריך לדרתם לברית עולם להיות לך לאלהים ולזרעך אחריך. ונתתי לך ולזרעך אחריך את ארץ מגורריך את כל ארץ כנען לאחוזת עולם והייתי להם לאלהים'. וזה היה ממונו ועשירו של יצחק שירש מאברהם אביו וזה יהיה הממון העושר והסגולה שיורש לבניו לא שאר נכסים צאן ובקר ושאר הטובות והכבודות המדומות...".

זרעך אחריך

עדיין נותרת שאלה פתוחה, מי הוא זה זרעך אחריך? בשלב זה, בשמוע אברהם את דברי ה' הוא חושב לבטח כי ישמעאל הוא זה שמדבר עליו ה' שהרי אין לאברהם כל צאצא אחר או רמז לכך שיהיה לו אחד כזה. אך לא כך הם הדברים כפי שרואה אותם ה' על פי התוכנית האלוקית. מספר פסוקים לאחר הפסקה לעיל, עדיין בפרק יז, נאמר בפסוק טו כך:

"ויאמר אלוקים אל אברהם שרי אשתך לא תקרא את שמה שרי כי שרה שמה. וברכתי אותה וגם ונתתי ממנה לך בן וברכתיה והייתה לגוים מלכי עמים ממנה יהיו... ויאמר אברהם אל האלוקים לו ישמעאל יחיה לפניך. ויאמר אלוקים אבל שרה אשתך יולדת לך בן וקראת את שמו יצחק והקימתי את בריתי אתו לברית עולם לזרעו אחירו. ולישמעאל שמעתוך הנה ברכתי אותו והפריתי אותו והרכיתי אותו במאד מאד שנים עשר נשיאים יוליד ונתתיו לגוי גדול. ואת בריתי אקים את יצחק אשר תלד לך שרה למועד הזה בשנה האחרת".

בקטע המובא כאן מצוינים הביטויים אותם כבר הזכיר ה' בקטע הקודם הלא הם 'ברית' ו'זרעך אחריך'. אלא שבפסוקים אלו, בניגוד לפסוקים הקודמים בהם דיבר ה' על הבטחה בעלמא והניח אברהם, ובצדק, כי מדובר בישמעאל, מצוין במפורש שמו של הצאצא אתו יקים הקב"ה את הברית.

בקטע זה מתבשר אם כן אברהם על לידה נוספת שתהיה במשפחתו והפעם משרה אשתו. אין ספק כי צאצא שמקורו באשת האיש בולט יותר, או ליתר דיוק מיוחס יותר מצאצא שמקורו בשפחת אותה אישה. דוגמא אחת המציגה רעיון זה ניתן להביא מסיפור פגישת יעקב ועשו שנים לאחר פרשיה זו בה אנו עוסקים. שם נאמר⁵: "ויוחץ את הילדים על לאה ועל רחל ועל שתי השפחות. וישם את השפחות ואת ילדיהן ראשונה ואת לאה וילדיה אחרונים ואת רחל ואת יוסף אחרונים...". יעקב מסדר את משפחתו כך שהשפחות וילדיהן יהיו "בשר התותחים" של כל הקבוצה.

האם אין יעקב מסדר את משפחתו דוקא בסדר הזה משום שבסופו של דבר אלו הן רק השפחות...

ניתן להבחין בהקבלה מלאה בין אברהם לשרה כאשר להבטחות על ברכת הצאצא ועל כריתת הברית עימו. כביכול דיבר ה' עם אדם אחד והבטיח לו אותה הבטחה. והדברים נראים כך:

שרה	אברהם
שרי אשתך לא תקרא את שמה שרי ... שרה שמה... והיתה לגוים ... מלכי עמים ממנה יהיו ... יולדת לך בן והקימותי את בריתי אתו לברית עולם ולזרעו אחריו	ולא יקרא את שמך עוד אברם והיה שמך אברהם כי אב המון גוים נתתיך ... ונתתיך לגוים ... ומלכים ממך יצאו... ... והקימותי את בריתי ובין זרעך אחרך

אצל הגר היולדת לאברהם את ישמעאל לא נאמרו דברים אלו או אחרים המהווים הקבלה בין הבעל לאישה אודות הולד. ה' רומז לאברהם, בעצם ההקבלה בינו לבין שרה ומחוסר ההקבלה בינו לבין הגר, כי ממשיך דרכו הוא יצחק ולא ישמעאל (אולי בתגובה לדברי אברהם המשקפים את מחשבתו: "לו ישמעאל יחיה לפניך") כפי שיש להניח אולי, במיוחד לאור העובדה כי נאמר לאברהם:

"ויאמר אלוקים אבל שרה אשתך יולדת לך בן וקראת את שמו יצחק והקימותי את בריתי אתו לברית עולם ולזרעו אחריו".

אם נקשר את פסוק יט בפרק יז ("אבל שרה...") לפסוקים ה-ט בפרק תופיע לפנינו מעין שושלת הקשורה בברית, העוברת מאב לבן. הברית מקשרת בין אברהם ליצחק והמילים 'לזרעך אחרך' ו'לזרעו אחריו' מקשרות את אותה הברית עם דור ההמשך. כשם שבאברהם היתה ברכה בזרעו אחריו כך תהיה הברכה בזרע יצחק. אולם השאלה שנשאלה אצל אברהם מתעוררת כאן מחדש – מיהו זרעו של יצחק? ! – לשאלה זו אשוב בהמשך.

נקודה מעניינת נוספת היא התרחשותם של דברים עד להולדת יצחק. כוונתי לשני עניינים. הראשון הוא שינוי שמותיהם של אברהם ושרה והעניין השני הוא ברית המילה. העובדה שדווקא לפני התבשרות משפחת אברהם בכך נוסף מחליט ה' לשנות את שמותיהם – אברם לאברהם ושרי לשרה⁶ – צריכה לדעתי להעביר לנו מסר.

6 על דרך הדרש נראה לי כי לאברהם נתווספה האות ה' ולשרי נחסרה אותה האות כביכול רצה להשוות בין אברהם ושרה. ע"י שינוי השם מתקיים גם מה שנאמר "וגם נתתי ממנה לך" – שרה מוותרת על ה"א אחת (מיו"ד לה"א) ונותנת אותה לאברהם.

ההתעסקות הזו בשמותיהם של ההורים יוצרת מעין יצירה חדשה על בסיס דבר קיים שיתכן ותורמת משהו ביצירת הולד המשותף. כשיולד יצחק כבר יישאו הוריו את שמותיהם החדשים ולפיכך נולד יצחק לתוך מציאות חדשה לאב ואם שונים משהו משהיו עד לא מזמן. נקודה שניה היא ברית המילה. ה' אומר לאברהם את דבר המילה לאחר הולדת ישמעאל ולפני הולדת יצחק. כשיולד יצחק הוא יכנס אם כן מיד בברית המילה כאשר זו כבר בתוקף וכאילו כבר כלול בתוכה, שלא כמו ישמעאל שנכנס אליה באמצע חייו. שני הדברים הללו רומזים לדעתי על המשך דרכו של אברהם דרך יצחק. ברית עם ה', ההבטחה כי הוא יהיה עם הממשיך לאורך כל הדרך עוברת דרך יצירה חדשה, מקורית, המתקבלת ע"י מימוש שני ענינים אלו.⁷ עד עתה עסקנו בברכת הברית, הברכה בה זוכה יצחק וזרעו. ברצוני כרגע לברר בקצרה מה טיבן של הברכות האחרות.

לא יהיה זה נכון לומר כי ישמעאל אינו מקבל את ברכת אברהם או ליתר דיוק את ברכת האל שכן מצאנו במספר רב של מקומות עדויות על כך שישמעאל אכן מתברך. במבט ראשון נראות ברכותיו של ישמעאל כברכות שופרא דשופרא שכל בן רוצה היה לקבל מהוריו. אך אם נעיין היטב באותן ברכות נראה כי הן אכן ברכות טובות אך חסרות כל יחוד וחיודו. ישמעאל מתברך בעיקר בברכת הפריון כמו שנאמר:

"הרבה ארבה את זרעך ולא יספר מרב... וקראת שמו ישמעאל... והוא יהיה פרא אדם ידו בכל ויד כל בו. ועל פני כל אחיו ישכן".⁸
 "ולישמעאל שמעתיך הנה ברכתי אותו והפריתי אותו והרבתי אותו במאד מאד. שנים עשר נשיאים יוליד ונתתיו לגוי גדול".⁹
 "ויאמר לה מה לך הגר... קומי שאי את הנער... כי לגוי גדול אשימנו".¹⁰

בכל אותם מקומות בהם ראינו את ברכת ה' לישמעאל, התברך ישמעאל בעיקר בברכת הפריון. לא ניתנה לישמעאל ברכה הקושרת אותו עם ה' בקשר מחייב כגון

7 נראה כי סדר המקראות מתקדם בדרמטיות מסוימת המגלה טפח ומכסה טפחיים. בתחילת הגילוי לאברהם בפרק טו נאמר לו בפסוק ד: "...לא ירשך זה כי אם זה היוצא ממעיך...". אברהם מקבל הבטחה מאת ה' שאכן יהיה לו בן ביולוגי והוא זה שימשיך את דרכו ולא בן משק ביתו. עוד באותה ההבטחה נאמר לו כי הקב"ה יכרות ברית עמו ועם זרעו אחריו אולם לא נאמר במפורש מי יהיה אותו אחד. לאחר מכן נולד ישמעאל לאברהם מהגר ואברהם משוכנע כי מדובר בישמעאל אולם בשלב זה אומר לו ה' כי הכיוון עליו חושב אברהם שמשם תצמח השושלת הוא לא הכיוון הנכון והשושלת תצמח דווקא מהילד המשותף לו ולשרה (ולא לאברהם ולשפחת שרה). בחלק השני של הגילוי (פסוקים טו ואילך) מסיים ה' את המתח ומודיע לאברהם כי ממשיך דרכו עפ"י התכנון האלוקי הוא יצחק.

8 בראשית טז, יא-יב.

9 שם יז, כ.

10 שם כא, יח.

ברית. ברכה זו, ברכת הפריזון והתפוצה, ברכה ישנה היא שניתנה עוד לאדם הראשון, עבור דרך נח עד אברהם שכן נאמר:

אצל אדם: "פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה..."¹¹.
 ואצל נח: "ואתם פרו ורבו ורצו בארץ ורבו בה..."¹².
 ואף אצל אברהם נאמר:

"ויוצא אותו החוצה ויאמר הבט נא
 השמים וספור הכוכבים אם תוכל
 לספור אותם. ויאמר לו כה יהיה זרעך"¹³.

אין בשום פנים ואופן לזלזל בברכת הפריזון אך אין בה בבחינת ייחוד וחיידוש. ברכה זו הנה ברכה שניתנה בפעם הראשונה לכלל האנושות, בלא יחוד מסוים לזרעו של אברהם. יש לומר שגם יצחק, כחלק מכלל האנושות, כלול באותה הברכה. לעומת זאת, יצחק מתברך בדבר מהותי הרבה יותר. נכון, אין הוא מתברך, לעצמו בלבד, באופן יחודי בפריזון אך משהו רם מעלה הרבה יותר נופל בחלקו — ברית ה'. המקרא מעמיד בפנינו שני כיוונים, שני סוגים של ברכות אלו זה מול זה. בפרק יז נאמר על ישמעאל: "ולישמעאל שמעתוך הנה ברכתי אותו והפריתי אותו והרבתי אותו במאד מאד. שנים עשר נשיאים יוליד ונתתיו לגוי גדול". ממשיך המקרא ומעמיד כנגד ברכה זו את ברכת יצחק "ואת בריתי אקים את יצחק". יש לקרוא שני פסוקים אלו ברגש ולצייר את רגע האמירה לאברהם — אמנם ישמעאל יזכה בברכה אך בברכה הגדולה מכולן — "ואת בריתי" — יזכה יצחק. משמע — הברית, הדבר הייחודי והמקורי הראשון, הבא לידי ביטוי באמצעות ברית המילה, היא הברכה החשובה, והלא כבר נאמר "לא מרובכם בחר ה' בכם כי אם מאהבה אתכם".

הקב"ה מכוון את אברהם ואומר לו למעשה — אולי חשבת כי ישמעאל יהיה זה הממשיך אך לא כך עולה במחשבה לפני. ברצוני שממשיך יהיה יצחק דווקא.¹⁴ נכון לעכשיו, אם ננסה להבחין בין ברכה לבכורה במשפט אחד הרי שנאמר כי הברכה היא לא דבר טבעי אלא נובעת היא מרצון אלוהי, מהחלטה שמימית. בניגוד

11 שם א, כח.

12 שם ט, ז.

13 שם טו, ה. בנוסף, יש לשים לב לדיוק בפסוק במילים "זרעך" ולא "זרעך אחריך" — כלומר לא דוקא לממשיך דרכך.

14 לאחר מות אברהם נקבע באופן סופי ורשמי כי יצחק הוא ממשיך הדרך ומעיד על כך פסוק יא בפרק כה: "ויהי אחרי מות אברהם ויברך אלוקים את יצחק בנו וישב יצחק עם באר לחי ראי". מדוע מוזכר רק יצחק? — מדוע לא מונה התורה לשון ברכה גם בישמעאל בנו של אברהם? הרי ככלות הכל גם הוא מקבל מספר ברכות.

לבכורה המשקפת בשלב זה נתון טבעי שלא ניתן לשנותו ועוד נראה כיצד משתנים הדברים אצל יעקב ועשו ובברכת יעקב לבניו לפני מותו. נראה לומר בשלב זה, כי המשכת הדרך אינה תלויה במעמד הבכורה כי אם ברצונו של ה'. ברצוני לטעון טענה האומרת שרצה הקב"ה לעקור את ההתייחסות לבכורה בצורה מיוחדת ומחייבת. רוצה לומר, אכן קיים מושג הבכורה אך אין זה אומר כי הבכורה תקשר עם הברכה, עם המשכת הדרך ודברי יוכחו להלן. רק ארמוז בשלב זה ואומר כי אם רצה הקב"ה בקשר ישיר בין ברכה לבכורה אזי יכול היה לגרום לכך שאכן הברכה תחול על הבכור ללא יכולת לשנות את הדברים.

לאחר פסוק יא בפרק כה, המציין את תליית הברכה ביצחק, פותח המקרא פסקה המסיימת/מסכמת את תולדות חייו של ישמעאל ופסקה נוספת הפותחת את מסכת חייו של יצחק. יצויין כי בבוא התורה בסוף פרשת חיי שרה ותחילת פרשת תולדות לספר על תולדות ישמעאל ויצחק מציינת היא את מושג הבכורה רק בשושלת ישמעאל: "ואלה שמות בני ישמעאל בשמותם לתולדותם בכר ישמעאל..."¹⁵. אולם כאשר מונה התורה את תולדות יצחק אין היא מציינת את הבכורה כלל, כביכול אין הדבר צריך להיחשב לצורך כל שהוא, בכל אופן לא לצורך המשך הדרך. כמ־כן יש לשים לב כי אצל ישמעאל נאמר: "ואלה תולדות ישמעאל בן אברהם אשר ילדה הגר המצרית..."

ואילו אצל יצחק נאמר: "ואלה תולדות יצחק בן אברהם. אברהם הוליד את יצחק". אברהם דווקא הוא זה שנזכר, לרמוז על תחילתה של השושלת המתחילה בו ועוברת מאב לבן מסויים. בנקודה זו אצטט את הרמב"ן על אתר: "... ועוד שהיה ראוי שיתחיל באברהם ויאמר אלה תולדות אברהם, אבל לא רצה לעשות כן שלא ימנה ישמעאל ובני קטורה, ולכן חזר והשלים אברהם הוליד את יצחק, לומר כי הוא לבדו תולדותיו וכאילו לא הוליד אחר יחשב כמו שנאמר כי ביצחק יקרא לך זרע... ולכך אמר למעלה גם כן אשר ילדה הגר המצרית שפחת שרה לאברהם... לכבוד יצחק לומר שאין אלו תולדות היחס לאברהם רק הם בני האמה...". לאור דבריו של הרמב"ן מובנת הכפילות בדברי הכתוב: "ואלה תולדות יצחק בן אברהם", כשם שנזכרו למעלה תולדות ישמעאל בן אברהם, ואחר כך — "אברהם הוליד את יצחק". בטעות הנחנו כי הדגש במשפט זה הוא על המילה 'אברהם' ואז נוצרה הכפילות. לפי הרמב"ן יש לשים את הדגש במשפט על המילה 'יצחק', זאת אומרת, כביכול אברהם הוליד רק את יצחק ולא נזכר ישמעאל באותו חלק של המשפט יען כי אין הוא קשור ישירות לשושלתו של אברהם.

כל מה שהתכוונתי להראות עד שלב זה הוא שהברכה האמיתית, היחודית, המקורית, אינה הברכה השגרתית שקיבלה האנושות כולה עוד משחר היוצרה אלא היא יצירת קשר נצחי עם ה'. עוד ראינו כי הבכור אינו זוכה באותה הברכה המיוחדת

אף על פי שכך אולי צפוי היה שיהיה. הקב"ה הוא הקובע מי ממשיך הדרך של ראש המשפחה ובמקרה זה ממשיך העם העברי, ללא קשר למעמד הבכורה, שמעמיד את הבכור לפני הצעיר.

ב. יעקב ועשו

לאחר הבירור שערכנו אודות הברכה, מהי, ולמי היא ניתנת, יש להתמקד בפער ההכרחי שבין הברכה לבכורה. נחזור לסיפור יעקב ועשו, שם לדעתי מתנגשים ערכים אלו במלוא העוצמה ומבקשים לשוא למצוא דרך משותפת.

כאשר נפקדת רבקה וה' נותן לה הריון מתרוצצים הבנים בקרבה והיא הולכת לדרוש את ה'. שם נאמרו לה הדברים הבאים: "... שני גוים בבטןך ושני לאומים ממעיך יפרדו ולאם מלאם יאמץ ורב יעבוד צעיר". מה פשרה של נבואה זו? — האם מדובר בדבר חדש או אולי המשך של משהו קיים שיש להמשיכו או שמא נמשך הוא מאליו? כך או כך נראה על פי הנבואה כי פירות בטנה של רבקה ינהלו מאבק ביניהם לכל אורך הדרך. כמו כן נראה כי ישנה הבטחה על כך שרב יעבוד צעיר ואין 'רב' בפסוק זה כי אם במשמעות בכור כפי שכבר נזכר לעיל. תצוין שוב העובדה שאין התורה נוקטת לשון בכורה.

ממשיכה התורה ומספרת את מה שקרה: "ויצא הראשון כולו אדמוני כאדרת שער ואחרי כן יצא אחיו וידו אווזת בעקב עשו ויקרא שמו יעקב". כבר בשלב זה אפשר להניח כי רבקה יודעת למעשה מי מבניה הוא זה המיועד להשתעבד ומיהו זה המיועד לשלוט. נקודה זו, הידיעה של רבקה, חשובה מאוד ונעסוק בה בהרחבה בהמשך.

כמו כן נראה כי ידיעתה של רבקה אודות הברכה האלוקית גורמת לה לצעוק לאורך כל הפרשה, אף בלי מילים, את תוכנה של אותה ברכה. יש להבחין בדבר נוסף באותו תיאור לידה — "ואחרי כן יצא אחיו וידו אווזת בעקב עשו...". נראה כי האח הצעיר מעוניין מסיבה כלשהי לצאת לפני האח הגדול, סיבה שבשלב זה של הדברים איננו יודעים מהי והיא עבורנו בגדר תעלומה.

רבקה לדעתי מודעת לפער שבין הברכה לבכורה. יתכן והיא היתה מודעת לברכה שהבטיח הקב"ה לאברהם אודות ההמשך הספיציפי ולאור התוצאות שם (שהצעיר זוכה בברכה), מסיקה רבקה אותה מסקנה על בני ביתה. התורה לא מספרת אם רבקה מספרת ליצחק את מה שנאמר לה בנבואה. אולם האווירה הנוצרת במהלך התרחשות הדברים אומרת כי רבקה לבדה היא היודעת על הנבואה ויצחק אינו מודע לה. יהיה זה סביר להניח שאם היה יצחק יודע את דברי ה' מיד היה נותן את הברכה ליעקב ולא לעשו. מעיר הרמב"ן (כז, ד) ואומר: "היה בדעתו לברך אותו שיזכה הוא בברכת אברהם לנחול את הארץ ולהיות הוא בעל הברית לאלהים כי הוא הבכור ונראה שלא הגידה לו רבקה מעולם הנבואה אשר אמר ה' לה, ורב יעבד צעיר, כי איך היה יצחק עובר את פי ה' והיא לא תצלה...". מדברים אלו של הרמב"ן עולים מספר דברים.

יצחק הר־זהב

ראשית רואה הרמב"ן בברית עם הקב"ה את עיקר הברכה. שנית, משמע מדבריו כי יצחק אכן חשב לתת לעשו את הברכה משום היותו בכור. שלישית, ענין הידיעה של רבקה עליה עוד נרחיב את הדיבור בהמשך.

בשלב זה רק אסב את תשומת הלב לדיוק בדברי רבקה ליעקב בנה. יצחק אומר לעשו, כאשר הוא מצוהו להביא לו ציד למען יבורך "ועתה שא נא כליך ... והביאה לי בעבור תברכך נפשי בטרם אמות". רבקה מספרת ליעקב את מה שזה עתה שמעה וכך היא אומרת לו "שמעתי את אביך מדבר אל עשו... לאמר... הביאה לי ציד... ואברככה לפני ה' לפני מותי". מדוע משנה רבקה ממה ששמעה ואין היא מוסרת ביד יעקב בנה את הנוסח המדוייק? לשאלה זו ניתן להשיב בשני מישורים: (א) רבקה (ורבקה בלבד) יודעת כי הברכה אותה צריך לקבל יעקב היא ברכת ה' ולא ברכה סתם ולכן היא אומרת לו, מתוך ידיעה, כי הברכה שיבורך כעת היא ברכה אלוקית ולא ברכה סתם כפי שיבורך עשו. (ב) יתכן ורבקה מעוניינת ליצור תמריץ אצל יעקב כדי שישמע לתכניתה למרות הסכנה שבדבר ולכן היא אומרת לו כי הברכה היא ברכה מאת ה'.

בעקבות הדברים הללו ברצוני לשאול כיצד ידע יעקב לפנות לאביו דוקא בנוסח בו פנה אליו "ויבא אל אביו ויאמר אבי... בעבור תברכני נפשך", הרי היה לו לומר משהו בסגנון 'בעבור תברכני לפני ה' בטרם תמות' כפי שמסרה בידו אימו. ומכאן נגיע שוב למסקנה כי בסיעתא דשמיא עסקינן. מילים אלו הוכנסו לפיו של יעקב כדי שיתאים עצמו ליצחק.

למרבה ההפתעה מברך יצחק בסוף ימיו את יעקב, בחושבו כי מדובר בעשו, באותה הברכה בה הובטח לרבקה שיתברך הבן המעדרף:

נבואת ה' לרבקה	ברכת יצחק ליעקב (עשו)
שני גוים בבטנך ושני לאומים ממעיך יפרדו ולאם מלאם יאמץ ורב יעבד צעיר	הוה גביר לאחיך וישתחוו לך בני אמך יעבדוך עמים וישתחוו לך לאומים ארוריך ארור ומברכך ברוך ¹⁶

16 ועיין ההקבלה בין ברכת ה' לאברהם לברכת יצחק ליעקב. ברכת ה' לאברהם (יב, ב-ג): ואעשך לגוי גדול ואברכך ואגדלה שמך והיה ברכה. ואברכה מברכך ומקללך אאר. ונברכו בך כל משפחות האדמה. ברכת יצחק ליעקב (כו, כט): יעבדוך עמים וישתחוו לך לאומים הוה גביר לאחיך וישתחוו לך בני אמך ארריך ארור ומברכך ברוך". מהיכן ידע יצחק להשתמש דוקא בלשון זו. אפשר כי אביו סיפר לו על הברכה מאת ה' ומאז הפנים אותה יצחק, או, במקרה נפלו מילים אלו לפיו. כך או כך מתחברים שני המקראות ובאים יחדיו לרמוז על המשך הדרך.

לכאורה מברך יצחק את עשו. כאמור אין הוא יודע את מעשה התרמית שעשו רבקה ויעקב על מנת לזכות את יעקב בברכה. הקבלה מעניינת סביב האלמנטים הקשורים בפעולותיו של יעקב ניתן לערוך בין קניית יעקב את הבכורה מאת עשו לבין רמאות יעקב את יצחק:

קניית הבכורה	רמאות יעקב את יצחק
יעקב	יעקב
אוכל	אוכל
עשו	עשו
בכורה	ברכה

הקבלה זו – מיטיב עשו לתארה: "ויאמר הכי קרא שמו יעקב ויעקבני זה פעמים את בכורתי לקח והנה עתה לקח ברכתי..."

ויאהב יצחק את עשו... ורבקה אוהבת את יעקב

אולם האם היה זה מעשה רמיה טהור או שמא כוונה אחרת היתה לרבקה בתכסיס זה. אם לא מעשה רמיה, מדוע נענש יעקב מאוחר יותר, בבחינת מידה כנגד מידה, על רמאותו שלו (וראה פרק ד להלן – החזרה בתשובה). כאשר מתבשרת רבקה על עתיד ילדיה נאמר לה במפורש ש"רב יעבד צעיר", ובפועל עשו יעבד את יעקב.

כאשר עשו מכר ליעקב את הבכורה הפך במובן מסויים יעקב לאח הגדול ועשו הפך לאח הצעיר. במעשה זה הגשים יעקב את שרצה לעשות עוד בבטן אמו, אך כעת ברכת ה' רב יעבד צעיר רובצת על עשו.

יצחק בניגוד לרבקה אינו מודע למה שה' הבטיח לה. גם מבחינת יצחק צריך עשו לזכות בברכה. מצד אחד קשה לומר כי הסיבה שיצחק רוצה לזכות את עשו בברכה היא משום היות עשו בכור שהרי יצחק לא היה הבכור ובכל זאת זכה בברכה. יתכן, ויצחק חושב שאין יחס ישר בין הברכה לבכורה אך בכל זאת הוא מעדיף את עשו משיקולים אישיים – "ויאהב יצחק את עשו כי ציד בפיו" בעוד שרבקה אוהבת את יעקב יתכן כי על רקע הבשורה ויתכן שלא. בכל אופן התורה אינה מגלה לנו ומסתפקת באמירה הנגדית – "ורבקה אהבת את יעקב". הצלע החסרה הזו – "כי יעקב איש תם" – הכל כך מתבקשת מהפסוקים לשם בניית התקבולת, מדליקה אצלי נורה אדומה הגורמת לקישור אהבת רבקה את יעקב עם דבר הנבואה. וברצוני לומר כי רבקה אוהבת את יעקב רק כתוצאה מהנבואה.

אך כשם שהיבט זה ברור מבחינתי, נראה כי קיים הסבר אפשרי נוסף, טוב לא פחות, הטוען כי האמירה "ורבקה אוהבת את יעקב" הינה אמירה מוחלטת, עומדת

בפני עצמה ומבטלת מתוך כך את הצורך בהשלמת הצלע השנייה בתקבולת. אפשר ואמירה זו טוענת כי רבקה אוהבת את יעקב, וזהו! אהבתה אליו הינה רגש אימהי חזק הפועל ביחס ליעקב (וניתן להסיק מהכתובים שרגש זה מופנה כלפי יעקב בלבד). עולה מאליה השאלה מדוע נהגה כך רבקה, הרי על פניו, מקריאת הכתובים, לא עולה המסר כי עשו היה 'ילד רע', 'בן סורר ומורה איננו שומע בקול אביו ובקול אמו' — אדרבא — נראה מהכתוב כי עשו דאג להוריו, בכל אופן ליצחק אביו. ואין לעניות דעתי לתלות את אהבתה של רבקה ליעקב ולא לעשו רק משום שמשמע מהכתוב כי עשו הכין מטעמים רק לאביו ודבר זה עורר אצלה את רגש הקנאה.

לאור אהבה זו מעוניינת רבקה כי הבן שיתברך בברכה הגדולה מפי יצחק יהיה דוקא יעקב, הבן האהוב, ולא עשו. על פי גישה זו ניתק הקשר בין רצונה של רבקה כי יעקב יתברך לבין הנבואה שנמסרה לה בעבר. הסיוע שהבאנו קודם לכן, בהעמידנו את מהלכי רבקה כהליכה לאור הנבואה, יעמדו וישמשו גם כעת באותו התפקיד. נראה כי מתחילת דרכם היה לכל אחד מההורים בן מועדף, העדפה טבעית, ללא כל קשר לנבואה כזו או אחרת.

אם נחזור לראשית הפסקה האחרונה, אודות הסיבה לרצונו של יצחק לברך דוקא את עשו נראה, כי מאידך גיסא יתכן ויצחק חושב לזכות את עשו בברכה דוקא משום היותו בכור שהרי נאמר: "ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראות ויקרא את עשו בנו הגדול..." — מדוע נאמר בנו הגדול וכי איננו יודעים שעשו הוא בנו הגדול גם בלי שיאמר לנו זאת המקרא במפורש. הכנת המטעמים לפי פירוש זה היא רק הזרז לקבלת הברכה ואין די בפעולה זו לבדה לזכות בברכה.¹⁷ תנא דמסייע לפירוש זה נמצא בפסוק לב' בפרק כז'. שם נאמר: "... ויאמר לו יצחק אביו מי אתה ויאמר לו אני בנך בכרך עשו...". עשו מציין בבאו לפני אביו כי הוא בכור וכי לא היה די לו לומר כי הוא בנו עשו ויודע היה יצחק במי ובמה מדובר?! ועוד סיוע מופיע בפסוק יח' בפרק כז' שם נאמר: "... ויאמר יעקב אל אביו אנכי עשו בכרך עשיתי כאשר דברת אלי קום נא שבה ואכלה מצידי בעבור תברכני נפשך".¹⁸

כנגד הטענה שצויינה לעיל, כי היה לו ליצחק לא להתחשב במעמד הבכורה לצורך ברכה משום שגם הוא עצמו אינו בכור ובכל זאת זכה בברכה, יש לומר כי אולי אמר יצחק לעצמו אני בכור לאימי שכן ילדה רק אותי ובזיווג של אבי ואימי (ולא בזיווג אבי ושפחת אימי) תלוי המשך דרכו של אבי. כך גם כאן אצל בניו אמר יצחק לעצמו כי מבין שני ילדיו שנולדו מרבקה על הבכור להמשיך את דרכו.

17 רמב"ן כה, כה.

18 יודגש, כי יעקב פונה לאביו ואומר אנכי עשו בכורך ואילו עשו פונה לאביו ואומר אני בנך בכורך עשו. יעקב מקדים שמו לבכורתו ועשו מקדים בכורתו לשמו.

עניין תמוה נוסף שיש לתת עליו את הדעת קיים בפסוקים אלו העוסקים בברכת הבנים. כאשר מצוה יצחק את עשו לצוד לו ציד על-מנת שיברך אותו עומדת רבקה ושומעת את הדברים. המקרא מציין עובדה זו ואומר "ורבקה שומעת בדבר יצחק אל עשו בנו..." – וכי עשו אינו בנה? – מדוע לא נאמר בדבר יצחק אל עשו בנה או בנם. זאת ועוד, בפסוק אחד אחר כך נאמר: "ורבקה אמרה אל יעקב בנה..." כביכול כנגד "עשו בנו" של יצחק.

האם, לאור פסוקים אלו ואחרים כגון: "ותתן את המטעמים ואת הלחם אשר עשתה ביד יעקב בנה"¹⁹, אפשר להניח כי יצחק רואה את עשו בלבד כבנו לצורך המשכת הדרך ורבקה רואה לצורך אותה מטרה את יעקב?!

אפשר היה לומר שכן, אלמלא קיים פסוק נוסף המונה את עשו כבנה של רבקה ולא רק זאת אלא שמכנהו הפסוק בנה הגדול: "ותקח רבקה את בגדי עשו בנה הגדל החמדת אשר אתה בבית ותלבש את יעקב בנה הקטן"²⁰.

מדוע אם כן מוזכרים עשו ויעקב בשייכות כזו מפורטת ביחס לרבקה? – אלא לעניות דעתי יש לומר כי בשלב זה בדיוק הופכת רבקה חזרה את היוצרות. עד עתה, לאחר קניית הבכורה על ידי יעקב, נמצא יעקב במעמד האח הגדול ועשו במעמד האח הקטן. יצחק עומד לברך את עשו כי מבחינתו הוא הראוי לברכה, בין אם שיקוליו הינם אישיים ובין אם לא. גם מבחינת התכנון האלוקי עשו ראוי כעת להתברך בשל היותו צעיר – "ורב יעבד צעיר". אולם בעיני רבקה יעקב הוא בנה הקטן ועשו הוא בנה הגדול, לא משנה מה יהיה מעמדם.

רבקה היודעת את התכנית האלוקית המקורית חייבת לממשה והמוצא היחיד העומד לרשותה הוא מעשה ההחלפה בין הבנים למען יחשוב יצחק כי את עשו הוא מברך. במעשה זה פועלת רבקה בשני מישורים. במישור אחד, מישור הברכה, היא מחליפה בין הבנים כך שיעקב הוא בנה הקטן, הצעיר של רבקה, ועשו הוא בנה הגדול (כז, טו). בנוסף, מצד יצחק, הרוצה לברך את עשו ועל פניו נראה כי רק אותו (בברכה יחודית), מחליפה רבקה בין הבנים. רבקה מלבישה ליעקב דמות חדשה באמצעות הבגד.²¹ החלפה זו היא טכנית בלבד הבאה להפגיש בין צפיותיו של יצחק – יעקב המחופש לעשו הוא כעת הגדול בעיני אביו ועליו תחול הברכה – לבין

19 בראשית כז, יז.

20 שם כז, טו. וקיים פסוק נוסף להלן כז, מב המציין גם את "עשו בנה הגדול ויעקב בנה הקטן" – ולא מצאתי הסבר לפסוק זה העולה בקנה אחד עם הדרך אותה אני מציע לקריאת הפרשה. ואולי נאמר שם "בנה הגדול" לציין חזקו ו"בנה הקטן" לציין חולשתו שמשום כך חששה לחייו של יעקב ושלחה אותו ללבן. ועיין 'העמק דבר' על אתר. ונראה לי כי אין זו המשמעות אליה התכוונתי.

21 ועוד נראה כיצד הבגד משנה את תפקידו של האדם ברגע נתון. (והשווה לתמר כלת יהודה ולהבדיל לבגדי אהרון הכהן).

הנבואה בה נתבשרה רבקה. מיד לאחר החלפה זו חוזרים הבנים איש איש להורה המאמץ אותו. פסוק יז בפרק כז מלמדנו "ותתן... ביד יעקב בנה"; ובפסוק לב נאמר: "... אני בנך בכורך עשו". מכלול זה מחזיר אותנו לפסוק כח בפרק כה: "ויאהב יצחק את עשו... ורבקה אהבת את יעקב". אם עשו היה חוזר מן השדה לפני שקיבל יעקב את הברכה מיצחק יתכן או ככל הנראה היה מתברך בברכת יעקב יען כי כעת עשו הוא הצעיר בעקבות מכירת בכורתו ליעקב ואז היתה עולה הברכה בקנה אחד עם רצונו של יצחק והמהלך האלוקי. יעקב שאמור היה להיות הצעיר, אך במהלך קניית הבכורה הפך לאח הגדול, חייב כעת להתברך בניגוד להיותו בכור.

העולה משורות אלו הוא שרבקה פועלת כפי שהיא פועלת כתוצאה מרצונה למלא אחר הנבואה ולהוציאה לפועל כפי שהייתה אמורה להתבצע בתחילה לפני שיעקב קנה את הבכורה. מהלך זה תואם את הנסיון הקודם שהובא לעיל, הטוען כי רבקה אוהבת את יעקב בנה לאור הנבואה אך כשם ששם העמדנו הצעה חלופית, נעמידה גם כאן ונאמר כי רבקה רצתה לברך את יעקב לא בגלל הגשמת הנבואה אלא בגלל שאהבה את יעקב אהבה אימהית עצומה.

שורש המחלוקת בין שתי הגישות היא עד כמה, אם בכלל, יכול האדם להשפיע על תכניות אלוקיות. האם לרבקה באמת יש את הכוח לפעול במציאות באופן כזה שהיא עצמה תשנה את המציאות או אולי רבקה, כמו כולנו, הינה כחומר ביד היוצר והקב"ה הוא והוא בלבד פועל במציאות אלא שהוא מבצע את מהלכיו דרך בני האדם. אם נקבל את ההנחה שאין האדם יכול להשפיע באופן עצמאי על המציאות ולחייבה מרצונו בניגוד לתכנון האלוקי אזי נמצאנו אומרים כי רבקה פולשת לתחומים לא לה כיצור אנושי. נראה סביר יותר להניח את ההנחה האחרונה אך טרם גמרתי אומר בעניין זה.

רבקה, אם כן, גורמת לתכנית האלוקית להתממש כפי הרעיון המקורי, בין מדעת בין שלא מדעת. רבקה מתקנת את העיוות שיצר יעקב, בעת קניית הבכורה, באמצעות עיוות נגדי. אציין את דברי הרמב"ן המלמדים זכות גדולה על רבקה. אומר הרמב"ן (כז, טו) כך: "וטעם הזכיר הכתוב עשו בנה הגדול ויעקב בנה הקטן להפליג בענין הצדקת כי המנהג במולידים להכיר את הבכור בברכה בכבוד ובמתן והיא מדעתה [מתוך שמכרת (טור)] צדקת הקטן ורשעת הגדול תשתדל בכל הטורח הזה להעביר הברכה והכבוד מן הגדול אל הקטן. וכן נאמר למטה ויגד לרבקה את דברי עשו בנה הגדול ותשלח ותקרא ליעקב בנה הקטן".

נעלה בדמיונינו את שהיה קורה אילו ברך יצחק את עשו. יצחק היה משנה את נתיב 'זרעך אחרוך' שהרי, כפי שכבר אמרנו לעיל זרעך אחרוך הוא ממשך הדרך וכבר אמר הקב"ה לאברהם כי הוא כורת ברית עם יצחק ועם זרעו אחריו.²²

נקודה מעניינת נוספת היא פסוקים מא-מב בפרק כז: "וישטם עשו את יעקב על הברכה אשר ברכו"²³ אביו ויאמר עשו בליבו יקרבו ימי אבל אבי ואהרגה את יעקב אחי. ויגד לרבקה את דברי עשו בנה הגדול ותשלח ותקרא ליעקב בנה הקטן ותאמר אליו הנה עשו אחיך מתנחם לך להרגך". מעבר לבעיה בפסוק זה שיש לדרך אותה אני מציע (וראה הערה 20, ואפשרות לפתרון הבעיה המוצגת, לעיל), נשאלת השאלה כיצד הוגד לרבקה מה שעשו חשב בליבו. ניתן להניח באופן סביר כי עשו באמת חשב בליבו שאם לא כן סביר להניח שתגיע השמועה בשלב זה או אחר ליעקב או לרבקה ויצחק וכתוצאה מכך ימלט יעקב. כעת, אם עשו חשב בליבו, המוצא היחיד לומר כי רבקה ידעה על תכנית זו הוא לפרש כרש"י האומר כי נודע לרבקה ברוח הקודש. אותה רוח קודש שמסרה אליה את דבר הנבואה מוסרת לה גם את האזהרה הזו על מנת לשמור על חייו של יעקב. אמירה זו מאששת את קיומה של תכנית אלוקית להצלחת מתן הברכה ליעקב ואת מימושה בפועל.

אם נגביה עוף ונביט על כל מרחב הטקסט "ממעוף הציפור" נחוש כי למעשה ניטש כאן מאבק בין ההורים, מעבר למאבק הניטש בין הצאצאים, המזיזים את כלי השחמט על גבי לוח המשחק על מנת להפיל את הצד שכנגד ולזכות בברכה. לטובת רבקה עומדת הארה אלוקית הנושפת בעורפה ומניעה אותה לפעול בהיתר בכל הדרכים העולות על ליבה. לטובת יצחק עומדת האפשרות לברך את מי שירצה כי הוא הוא הסמכות העליונה להעניק ברכה זו. צעד אחר צעד מתקדם כל צד ועושה את מהלכו בתקווה כי זהו המהלך האחרון; תפיסה בעקב, יציאה לאויר העולם, קניית הבכורה (או מכירתה, תלוי למי מחשיבים את הצעד), התחזות, ברכות, מילוט...

בסופו של דבר מוכרע הקרב כביכול לטובת רבקה המזכה את יעקב בברכה אך ניצחון זה אינו מושלם שכן יעקב נאלץ לברוח ולהציל את עורו מפני עשו אחיו המתנקם להרגו – אויב מוכרע אך חי ורודף מאיים על השארת הברכה בבית יעקב וגורם לו לשנות את מקומו ולהתחיל את מסכת חייו השניה במקום אחר.

עדיין נותרה יחידה שטרם ביארנו והיא כיצד אותה ברכה מיוחלת, עליה דיברנו בפרק העוסק ביצחק וישמעאל, נשזרת בסיפור יעקב ועשו.²⁴ נעיין בברכות אותן מברך יצחק את יעקב ועשו. בסוגריים המרובעים מופיעה הברכה ליעקב המשתמעת מדברי יצחק לעשו.

23 ולא ברור מנוסח זה האם כעס עשו על הברכה שקיבל יעקב או על הברכה השטחית שקיבל בגלל יעקב.

24 יתכן ואין לחפש הקבלה מלאה בתוכן הברכות, אלא לומר כי אצל יצחק וישמעאל עמדה על הפרק ברכה יחודית כזו ואצל יעקב ועשו עומדת על הפרק ברכה יחודית אחרת. לעניות דעתי יש לחפש ואף ניתן למצוא הקבלה תכנית בין הזוגות ביחס לברכות המורעפות על הבן המועדף.

יצחק הר־זהב

ברכה א' ליעקב	ברכה לעשו	ברכה ב' ליעקב
<p>ויתן לך האלקים מטל השמים ומשמני הארץ ורב דגן ותירש יעבדוך עמים וישתחוו לך לאמים הוה גביר לאחיך וישתחוו לך בני אמך ארריך ארור ומברכיך ברוך</p>	<p>ומטל השמים מעל משמני הארץ יהיה מושבך [ודגן ותירש סמכתיו] ואת אחיך תעבד [הן גביר שמתיו לך] [ואת כל אחיו נתתי לו לעבדים] ועל חרבך תחיה והיה כאשר תריד ופרקת עולו מעל צוארך</p>	<p>ואל שדי יברך אותך ויתן לך את ברכת אברהם לך ולזרעך אתך לרשתך את ארץ מגריך אשר נתן אלקים לאברהם</p>

יצוין, כי הברכה הראשונה שמברך יצחק את יעקב דומה לברכות אותן מוסר ה' לאברהם ושרה.

שם מיוחסות הברכות ליצחק ואילו כאן ליעקב, ממשיך דרכו בבחינת זרעו אחריו. כאן כבר אין שאלה למי מהבנים מיועדת הברכה שהרי היא נאמרת על אחד מהם, על יעקב, בין אם יצחק יודע ובין אם לא. מצד הדמיון בין הברכות נראה כי יעקב הוא הבן המבורך, אתו שומר הקב"ה על הקשר הנצחי. בחלק השני בברכה הראשונה של יצחק ליעקב נאמר "ארריך ארור ומברכיך ברוך". אמירה זו מחזירה אותנו לברכת אברהם, שם נאמר: "לך לך... ואברכה מברכיך ומקללך אאר...". נראה כי הקב"ה צועד עם אברהם צעד אחר צעד לכל מקום ומבטיח לו – מי שיברך אותך, אברך אותו ולהיפך. כך גם בברכה זו של יצחק ליעקב נשקפת הצעידה האלוקית הזו יחד עם יעקב ומבטיחה את אותה הבטחה נצחית. השלמה לצעידה זו של אלקים עם הצאצא הנבחר עולה מפסוק ג בפרק כח, בתוך הברכה השניה ליעקב: "ואל שדי יברך אתך ויפרך וירבך...". השימוש במילים 'אל שדי' המצוי רק אצל יעקב ולא אצל עשו, אותו אל שדי המופיע אצל אברהם²⁵ הוא השומר על הקשר עם המבורך.²⁶ והרי העמדנו בזה את האצלת הברכה על יעקב כשם שהאצלה על יצחק. עשו הבכור זוכה בברכה מסוימת כשם שישמעאל זוכה בברכה מסוימת אך אין בסיפור זה, כמו בסיפור אבותיהם, קשר מחייב בין ברכה לבכורה וניתן לומר כי הקשר ביניהם הוא קשר של ניגוד. עוד הקבלה קטנה, והפעם דרך האבות, ניתן לראות מהתעקשות יצחק כי עשו יקבל את הברכה, כשם שאברהם חשב בדבקות כי

25 בראשית יז, א.

26 ועיין משמעות השם "אל שדי" ביחס לקב"ה.

ישמעאל הוא 'זרעך אחריו'. הקב"ה מודיע את האבות, בין ישירות אצל אברהם ובין בעקיפין אצל יצחק (דרך רבקה) כי טעות בידם וקיים תכנון אלוקי להמשך הדרך ולהאצלת הברכה.

ג. החזרה בתשובה

יש לחלק את השיבה לשני אספקטים. פן אחד מתאר שיבה אקטיבית, רצונית, מתוך הכרה מלאה בטעות. צד שני הינו צד פאסיבי הנכפה על יעקב, הטומן בחלקו מידה כנגד מידה על רמאותו שלו ובחלקו האחר טומן הוא יסורים. אתחיל לצורך הענין בפן האקטיבי.

יעקב מבין את טעותו ובשארית חייו הוא מתקן את מעשיו של קניית הבכורה ורמיית יצחק ומעניק את הברכה למי מבניו שבאמת היא מגיעה. אין יעקב מברך את הבכור בברכה המיוחדת. מספר פעמים מתקן יעקב את דרכו, דוקא כאשר הוא שוכב על ערש דוי.

נקודה נוספת הראויה לציון היא העובדה שחזרת יעקב מדרכו קשורה במידה רבה ביוסף.

אבקש משום כך להתעכב מעט על הברכה שמוסר יעקב ליוסף בתחילת פרק מח'. האם תוכן הברכה שמוסר יעקב ליוסף הוא באמת מה שאמר לו (ליעקב) אל שדי בלזו בארץ כנען – לא ולא. אל שדי אמר ליעקב בארץ כנען את הדברים הבאים: "אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה ולזרעך. והיה זרעך כעפר הארץ ופרצת ימה וקדמה וצפנה ונגבה ונברכו בך כל משפחות האדמה ובורעך. והנה אנכי עמך ושמרתך בכל אשר תלך והשיבותיך אל האדמה הזאת כי לא אעזובך עד אשר אם עשיתי את אשר דברתי לך". אם נעייין היטב בפרקים נמצא כי הברכה אותה מברך כעת יעקב את יוסף זהה לברכה השניה בה מברך יצחק את יעקב והיא לא נאמרה לו מפי הקב"ה:

ברכת יעקב ליוסף	ברכת יצחק ליעקב
ויגד ליעקב ויאמר הנה בנך יוסף בא אליך ...	ויגד לרבקה ותאמר אליו הנה עשו אחיך מתנחם לך להרגך ... ויקרא יצחק אל יעקב ויברך אותו ... ואל שדי יברך אתך
ויאמר יעקב אל יוסף אל שדי נראה אלי בלזו בארץ כנען ויברך אותי ויאמר אלי הנני מפרך והרבתיך ונתתיך לקהל עמים ונתתי את הארץ הזאת לזרעך אחוזת עולם	ויפרך וירבך והיית לקהל עמים ויתן לך את ברכת אברהם לך ולזרעך אתך לרשתך את ארץ מגריך אשר נתן אלהים לאברהם

אמת, רוח הדברים הנושבת באמירת הברכות נושבת לאותו הכיוון, אך בכל זאת נצרך כאן הדיוק משום שיעקב מציג לפני יוסף ציטוט מאת הקב"ה שהוא לא אמרו אלא יצחק אביו הוא זה שמסר ליעקב את הדברים כמעט מילה במילה. כיצד אם כן אומר יעקב ליוסף כי אל שדי אמר לו את הדברים? — יהיה מי שיתלה בגילו המופלג של יעקב את פתרון השאלה ויאמר כי יעקב לא זכר במדויק מי אמר לו את הדברים, האם היה זה אביו או אולי היה זה אלוקיו. לדעתי התכוון יעקב להחלפה זו. אפשר לומר כי יעקב מאציל את הברכה שקיבל מאת יצחק אביו כאילו נתנה לו ע"י אל שדי. יעקב משוכנע כי קיימת תכנית אלקית ועפ"י תכנית זו יוסף הלא-בכור אמור לקבל ברכות אלו ואחרות שיתממשו לעתיד לבוא. לפי זה יוסף הוא הממשיך של אותה ברכה יחודית שנתנה לאברהם בברית המילה ועברה אחר כך ליצחק שסיפח לתוך הברכה את שמו של הקב"ה כאל שדי ומשם העבירה יעקב ליוסף.

בהמשך הדברים כאשר יוסף מביא את בניו לפני יעקב כדי שיברכם משכל יעקב את ידיו ומניח את יד ימינו על הצעיר מבין בני יוסף ואת ידו השמאלית על הבכור שבהם. יוסף מביע תמיהה שהרי על הבכור יש להניח את יד ימין ויד שמאל יש להניח על הצעיר: "ויאמר יוסף אל אביו לא כן אבי כי זה הבכור שים ימין על ראשו".²⁷ יעקב משיב ליוסף ואומר לו כי יודע הוא שמנשה הבכור אך אפרים ראוי להתברך ביד ימין, "ידעתי בני ידעתי... ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו...".

בפסוקים אלו משתמש המקרא בשם ישראל כאשר הוא מכנה את יעקב. משמעות השם ישראל היא ישר, מישור, דרך לא עקלקלה. ישראל מתקן את העיוות הנורא שיצר כאשר אהב בן אחד יותר מכולם שלא מתוך מטרה אלקית — אז נקרא יעקב "ישראל" ואהב את יוסף מכל בניו כי בן זקונים הוא לו. גם כאן נקרא יעקב "ישראל" אך הפעם במגמה נכונה של אמת — וראה להלן בעמוד 36.

מעבר להפנמה הברורה של מתן הברכה לצעיר מצאתי לנכון להדגיש את מוטיב היד המופיע פעמים רבות, בישירות ובעקיפין, במספר פסוקים קטן זה. ברצוני לקשר את היד שאחזה בעקב עשו בעודם ברחם אמם, ליד החוזרת בה מאותה מחשבה שחשבה אז, ובגללה (בגלל המחשבה) אחזה באותו עקב — ידי יעקב המופיעות כאן. שם חשב יעקב כי הוא רוצה את הבכורה, ולא משנה כרגע מאיזה טעם, ולפיכך רצה לצאת לאויר העולם לפני עשו. אותה יד טעתה. בסוף ספר בראשית באה אותה יד ומתקנת במעשיה את אותה הטעות. היד מברכת את הראוי ולא את הבכור. היד מונחת בכוונה על ראש הצעיר ובמעשה זה חוזרת אותה היד מרחם האם למקומה ואין היא מבקשת יותר לאחוז בעקב זה או אחר. אם נכניס עצמינו לתוך אותו החדר בו שהו יעקב, יוסף ושני בניו ונמקד מבטינו על פעולת השיכול נראה כי עולה מתוכה

מסר ברור וחזק. הרי יכול היה יעקב לומר ליוסף החלף בניך והבא לימיני את אפרים ולשמאלי את מנשה. אך יעקב מעדיף, למרות חוליו ותשישותו, לבצע את אותו שיכול כאילו רוצה לומר בהפגנתיות ובעוצמה גם אתה טועה יוסף יקירי. אותה הצגה של שיכול הידים אומרת הכל. מעניינת העובדה כי מעשים אלו נעשים דוקא ברגעיו האחרונים של יעקב, בשעה בה אמור יעקב לעזוב את העולם, ומהווים תיקון למעשים אותם עשה יעקב ברגעי הכניסה שלו לעולם. כל סיפור הרדיפה אחר הבכורה והשיבה ממנה מהווים מעין מסגרת לחייו של יעקב. איתה הוא בא לעולם ואיתה הוא עוזבו.

יעקב מברך את יוסף ואומר לו: "האלהים אשר התהלכו אבתי לפניו אברהם ויצחק"²⁸ הרעה אותי מעודי עד היום הזה...". בחלק זה של הברכה, כפי שמטייב להסביר פרופ' יעקב קליין²⁹ רומז יעקב לאחד התפקידים שמילא ה' בחייו. הוא מתכוון להשגחה המתמדת של ה' עליו, לסיפוק כל צרכיו ולברכת ה' בכל מעשה ידיו. אם נתרגם את דבריו של קליין למונחים בהם עסקנו לעיל הרי לנו הברית הנצחית בין האדם והאל.

ממשיך יעקב ומברך את יוסף והנערים: "... המלאך הגאל אותי מכל רע יברך את הנערים ויקרא בהם שמי ושם אבתי אברהם ויצחק וידגו לרב בקרב הארץ", ומאציל עליהם את השמירה של הקב"ה עליה מודה יעקב לה' במילים אלו. סובר פרופ' משה וינפלד,³⁰ ובצדק, כי ברכה זו מעצימה את בית יוסף ובתוכו את בית אפרים. לפי הברכה הנאמרת בפסוק טז "... ויקרא בהם שמי ושם אבתי אברהם ויצחק ...", נקרא שמו של ישראל באפרים ומנשה. הם כביכול ממשיכי דרכו בדומה לדברי הקב"ה לאברהם על יצחק: "כי ביצחק יקרא לך זרע". לדעתי ממשיך אותו רעיון עליו מדבר פרופ' וינפלד בפסוק כ' שבפרק מח: "ויברכם ביום ההוא לאמר בך יברך ישראל לאמר ישמך אלהים כאפרים וכמנשה...".

נקודה נוספת הנשזרת בסיפור ברכת יעקב ליוסף היא כהות עיניו של יעקב בברכו את צאצאיו. יש לראות את אותה כהות עינים כמנוגדת לכהות עיני יצחק אביו של יעקב שגרמה, ולו רק במובן רוחני, לרצונו העז של יצחק לברך את עשו בכורו. כאן עומדות "ועיני ישראל כבדו מזקן לא יוכל לראות..." ובכל זאת עושה יעקב את המעשה הנכון אל מול "ויהי כי זקן יצחק ותכהינה עיניו מראת" המתעתעות ביצחק וגורמות לטעות.

28 וראה בהקשר זה בראשית יז, א-ב: "... וירא ה' אל אברם ויאמר אליו אני אל שדי התהלך לפני והיה תמים ואתנה בריתי ביני ובינך וארבה..."

29 עולם התנ"ך, בראשית עמ' 245-246.

30 עולם התנ"ך, בראשית עמ' 244-245.

יצחק הר־זהב

פעם נוספת בה מפגיין יעקב שחרור מקישור הבכורה לברכה היא כאשר הוא מברך את יהודה, הבן הלא־בכור.

יצויין, כי כאשר מברך יעקב את יהודה הוא מבצע הליך חסר תקדים בעולם העיברי והוא ניתוק המעמד ההנהגתי של הבכורה מהבן הבכור. כאמור לעיל יהודה מתברך בברכה המשובחת אודות המשך שושלת ישראל, בעוד שראובן הבכור אמור היה, לפי הנהוג עד אז, להתברך בה: "יהודה אתה יודוך אחיך ידך בעורף איביך ישתחוו לך בני אביך.³¹ גור אריה יהודה מטרף בני עלית כרע רבץ כאריה וכלביא מי קימנו. לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו עד כי יבוא שילה ולו יקתה עמים. אסרי לגפן עירה ולשרקה בני אתונו כיבס ביין לבשו ובדם ענבים סותה. חכלילי עינים מייך ולבן שיניים מחלב."³² ברכה זו טומנת בחובה את המשך ההנהגה בעם ישראל, נשיאת הסמכות העליונה המכריזה אמירה מעין 'זרעך אחריך'. נשקפת מברכה זו ברכת ה' לרבקה וברכת יצחק ליעקב:

ברכת יעקב ליהודה	ברכת ה' לרבקה	ברכת יצחק ליעקב
יהודה אתה יודוך אחיך		הוה גביר לאחיך
ידך בעורף איביך	ולאם מלאם יאמץ	יעבדוך עמים
ישתחוו לך בני אביך	ורב יעבד צעיר	וישתחוו לך בני אמך
ולו יקתה עמים		וישתחוו לך לאומים

למעשה, על פי דרכו המקורית של יעקב ראוי היה לו לברך בברכה המשובחת את ראובן שכן הוא בכורו ואכן מציין זאת יעקב בעת שהוא מברך את ראובן: "ראובן בכורי אתה כחי וראשית אוני..."³³, אך לא כך. יעקב מבין את משמעות הברכה אל מול הבכורה ומברך בעקבות כך בנים אחרים. לא רק שהברכה עברה אל יוסף וצאצאיו אלא שיעקב מנתק כאן בפעם הראשונה את מעמד הבכורה מהבכור. הוא מעניק מעמד רם זה ליהודה, ההופך בן רגע להיות מנהיג. למעשה מתגלות תכונותיו של יהודה כמנהיג עוד לפני כן כאשר יהודה הוא זה שניגש אל יוסף במצרים ומבקש להיות ערב לנער בנימין ופעם נוספת כאשר שולחו יעקב אביו אל יוסף לומר לו כי משפחת יעקב בדרך מצרימה: "ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף להורת לפניו גשנה..."³⁴. מדוע היה זה יהודה באותן פעמים שהתבלט ונטל לידיה את ההנהגה

31 עד עתה נאמרה ברכה זו בציון האם ולא האב: "... בני אמך...". כעת משנה יעקב מלשון הברכה ואומר "בני אביך" משום שהיה נשוי לכמה נשים. על מנת שכל צאצאיו יכללו בברכתו ליהודה יש לו ליחסם כבניו ולא כבני נשיו.

32 שם מט, ח-יב.

33 שם, שם, ג.

שניתנה לו בהסכמה למפרע? לא רק זו אלא שנראה היה עוד אז כי יוסף ויהודה קשורים ביניהם במן קשר נסתר המכליל בתוכו רק את שניהם וקשר זה מצמיח את ההנהגה העברית בעם ישראל.

יוצא אם כן כי יעקב ברך שניים מבניו בברכה ובכורה. את הברכה נתן ליוסף ואת הבכורה נתן ליהודה.

אך כאמור יעקב חוזר בתשובה גם במישור פאסיבי. כוונתי במילים אלו היא, בין השאר, לרמאויות אותן סופג יעקב מבניו. ראשית נזכיר את סיפור יוסף וכתונת הפסים. יעקב רימה את אביו בלבשו את בגדי עשו ובאמצעותם התחזה לעשו. בני יעקב מחזירים לו מידה כנגד מידה, וודאי שאינם מודעים לכך, כאשר הם טובלים את כתונת יוסף בדם החיה ומביאים אותה לאביהם. מקום למחשבה יש לתת על ההקבלה בין טבילת הכתונת בדם לבין האדום שהכין יעקב בשוב עשו מן השדה אשר באמצעותו קנה יעקב את הבכורה בטרם ימות עשו.

האחים מרמים את אביהם רמאות כואבת ונוראה. מעניינת העובדה שהרמאות בוצעה דוקא באמצעות הבן שבסופו של דבר זוכה בברכה המיוחלת — ביוסף. ואם ביוסף וכתונת הפסים עסקינן, ברצוני להעמיק מעט ולהקביל בין יעקב ויוסף. נזכיר בקצרה כי יעקב הוא בנה המועדף של רבקה אימו על אף שהיה לו אח נוסף שנאהב רק ע"י אביו. יעקב היה 'ילד טוב' שקלט את הרשמים מהבית, הפנים אותם, והמשיך לקיים את אותם ערכים גם בדור ההמשך שלו עצמו ואהב בן אחד יותר מכל בניו: "וישראל אהב את יוסף מכל בניו כי בן זקונים הוא לו ועשה לו כתנת פסים"³⁴. פסוק זה טומן בחובו את מרבית ההיסטוריה הגלומה בחיים מלאי החוויות של יעקב. לעניות דעתי לא לחינם משתמשת התורה דוקא בשם ישראל ולא בשם יעקב כפי שכונה בשני הפסוקים הקודמים לפסוק זה: "וישב יעקב בארץ מגורי אביו בארץ כנען. אלה תולדות יעקב יוסף בן שבע עשרה שנה היה רעה את אחיו בצאן והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה נשי אביו ויבא יוסף את דיבתם רעה אל אביהם. וישראל אהב את יוסף מכל בניו כי בן זקונים הוא לו ועשה לו כתנת פסים". השימוש בשם ישראל מעמיד בסתירה גמורה את המעשה המתואר בהמשך הפסוק — "אהב את יוסף מכל בניו..." שהרי אל לו לאב לאהוב בן אחד יותר מכל האחרים ולא אאריך בנקודה ברורה זו.

נראה לומר שמוטיב הבגד נשזר היטב עם האהבה והעונש —

יעקב אוהב את יוסף	רבקה אוהבת את יעקב
יוסף מקבל את כתונת הפסים	יעקב לובש את בגדי עשו

נמשיך את ההקבלות בין יעקב ויוסף ונגלה כי יוסף חולם חלומות כשם שאביו חולם חלום ויש בחלומו של יוסף הקבלה לברכה שניתנה ליעקב מאת יצחק, או ליתר

דיוק יוסף חולם את ברכת יצחק ליעקב. יוסף חולם כי אחיו משתחוים לו (מה שהתברר כנכון שנים רבות מאוחר יותר כאשר האחים יורדים מצרימה) ובברכה שניתנה ליעקב נאמר כך: "עבדוך עמים וישתחו לך לאמים הוה גביר לאחיך וישתחו לך בני אמך". אם נבצע דיוק נוסף בין החלום לברכה נראה כי בברכה מוזכרים "לאומים" ואילו בחלום יוסף מוזכרים "אלומים" הרומזים אחד על השני.

אחת ההקבלות המצמררות בין סיפור רמאות יעקב את אביו לבין עונשו ע"י בניו נמצאת, איך לא, בסיפור טבילת הכתנת בדם. טובלים האחים את כתנת יוסף אחיהם, הסממן לעליונותו עליהם בעיני אביהם, וכך מספר המקרא: "ויקחו את כתנת יוסף וישחטו שעיר עזים ויטבלו את הכתנת בדם. וישלחו את כתנת הפסים ויביאו אל אביהם ויאמרו זאת מצאנו הכר נא הכתנת בנך היא אם לא. ויכרה ויאמר כתנת בני חיה רעה אכלתהו טרף טרף יוסף...". מדוע פוצעים האחים כך את יעקב פצעים עמוקים אשר אין להם מרפא? הלא זו התעללות ממש. אם נעיין בסיפור רמאות יעקב את יצחק נראה לעניות דעתי כי הדברים יובנו יותר. נאמר שם: "... ויאמר יצחק אל בנו מה זה מהרת למצא בני ויאמר כי הקרה ה' אלהיך לפני. ויאמר יצחק אל יעקב גשה נא ואמשך בני האתה זה בני עשו אם לא. ויגש יעקב אל יצחק אביו וימשהו ויאמר הקל קול יעקב והידים ידי עשו. ולא הכירו כי היו ידיו עשו אחיו שערת ויברכהו...".

ההקבלה, בין "ולא הכירו" לבין "הכר נא" בשילוב השעיר והידיים השעירות, אומרת הכל.

שחיטת האחים את השעיר וטבילת הכתנת בדמו כנגד לבישת הביגוד השעיר של עשו ועניין ההכרה גובלות בטרגדיה.

בנוסף לרמאויות אותן סופג יעקב מבניו הוא סופג רמאויות גם מהסביבה. לדוגמא עבודת יעקב אצל לבן תמורת רחל. משפט המפתח היוצא מפי לבן, כאילו רק הקב"ה יכול היה לשים בפיו משפט זה, האומר: "לא יעשה כן במקומנו לתת הצעירה לפני הבכירה" בניגוד אליכם או אליך, שאתה יעקב ניסית להגיע לפני הבכור וליטול הברכה, כאן, לא נוקטים באותה הדרך.

סיכום

לאחר כל האמור לעיל נשפך אור נוגה מעט על פרשיית יעקב ועשו. נכון, אפשר להניח שיעקב טעה במעשיו הראשונים בבקשו את הבכורה באופן אובססיבי לטובת מכמניה. במהלך חייו הוא מגלה, גם על בשרו, את חשיבותה של הבכורה לעומת חשיבותה של הברכה ומתקן את דרכו והלך מחשבתו. כאשר עומד יעקב ברגעיו האחרונים, כאשר 'עיני ישראל כבדו מזוקן' בדיוק כפי שעמד אז אביו 'ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראות' — מתקן יעקב את מעשיו וברגע שרימה את אביו — באותו רגע ממש הוא בא לידי תיקון.

רבקה אימו ממלאת תפקיד חשוב ופילאי בכל מהלך הדברים שחלקו מובן וחלקו עדיין לא בא על פתרונו. היתה רבקה בעיני כשליחה לתיקון הדברים וסידורם כפי הרצון האלוקי.

נספח א

מהדברים שנאמרו עד כה יוצא לעז מסויים על יצחק. האיש הפאסיבי שענינו כהות אל מול המציאות המטשטשת בפניו עד כי אותה כהות גורמת לו לטעות בהחלטות הגורליות ביותר, ולתת את הברכה לבן שאינו ראוי לה על פי הרצון האלוקי. בנספח זה אני מבקש להעלות שאלה הבאה לברר האם באמת ניתן לומר את הדברים האלו על יצחק או שמא יצחק מכהן כאן בתפקיד השחקן היודע את מהלך הדברים, המודע לכל התפקידים של כל השחקנים במחזה ובנוסף לתפקידו כשחקן הוא נוטל לידי גס את כסא הבמאי. יעקב מגיע לאהל יצחק בדמות עשו ומצפה לברכה. יעקב קורא ליצחק ואומר לו "אבי..." ועונה יצחק "הנני" וממשיך לשאול מי אתה בני וכי אין יצחק יודע כי זה יעקב העומד לפניו, הרי מספר פסוקים מאוחר יותר הוא מזהה את קולו ללא דופי וכעת אין הוא מזהה את אותה קריאה "אבי" שבודאי שמעה ממנו פעמים רבות במשך חייו? ! אין ספק כי באותם רגעים פעם ליבו של יעקב בחזקה. הוא פחד, הוא חשש כי אביו יגלה את האמת "והייתי בעיניו כמתעתע והבאתי עלי קללה ולא ברכה". כאשר יצחק מבקש מיעקב להתקרב אליו על מנת שימושהו, מחסיר ליבו של יעקב פעימה. הקורא חייב לשמוע באותם רגעים, כאשר הוא חווה אותם דרך הפסוקים, את קול רעם התופים ברקע ההולכים וגוברים ככל שהמתח עולה עד אשר הם מגיעים לנקודת השיא. ברגע המישוש אומר יצחק בקול (לפי שלא נאמר ויאמר בליבו שהיה מתבקש אם היתה זו אמירה אישית) "הקול קול יעקב והידיים ידי עשו". אני משער שיעקב חשב באותן שניות, הנה, נתפסתי ; אך יצחק ממשיך ומקצר, כפי שנהוג לומר בימינו, עוד כמה שנים מחייו של יעקב וממשיך לשאול "האתה זה בני עשו? ויאמר אני" — אתה בטוח כי אתה עשו מפני שמשום מה נדמה לי שאתה משקר ואינך אלא יעקב. אלא שיעקב עונה בדבקות "אני". בטוחני כי רבים מאיתנו (ואני יכול לצערי להעיד על עצמי) עמדו לפחות פעם אחת מול שקר גס בדברם עם דמות סמכותית כהורה או מורה והחשש המתמיד הזה לאורך כל הדרך שמא יתגלה כי שיקרנו הוא חוויה בלתי נשכחת. לעיתים נותן לנו בן שיחנו את ההרגשה כי הוא יודע שאנו משקרים אך אינו אומר זאת במפורש ואז ההרגשה איומה עוד יותר, ולעיתים אין מגלים את המעשה כשם שלעיתים מגלים אותו ומוכיחים אותנו עליו. נראה לי כי את אותו תהליך עברו בפסוקים אלו יעקב ויצחק.

יצחק נותן בפני יעקב את האפשרות לומר כי אני בנך יעקב ולא בנך עשו ואין יעקב מנצל את אותה ההזדמנות. בכל אופן אין יצחק מוכיח את יעקב על מעשה זה. באותם רגעים מרפה יצחק מהלחץ, הוא יודע כי עומד לפניו יעקב המחליט לשקר כדי לזכות בברכה. על פי שיטה זו ייחד יצחק את הברכה הראשונה, המשמעותית ליעקב ואם היה זה עשו שהיה מזדמן לאהלו של יצחק לפני יעקב אזי היה מקבל ברכה אחרת ממה שזכה לה יעקב. יעקב נכשל במבחן אצל יצחק, אך יצחק אינו משנה מהברכה בשל כך ומברכו בברכה שכבר מצאנו את הקבלותיה לברכות אברהם. יצחק יודע כי יעקב הוא זה שימשיך את השושלת תוך קיום הברית עם הקב"ה; כמו כן הוא מודע למהלכיה של רבקה אשתו המנסה "בכל הטורח", כדברי הרמב"ן, להעביר את הברכה ליעקב. יצחק ורבקה פועלים איש איש בדרכיו על מנת לקיים את הצו הנבואי האלוקי, בין אם ביודעין כרבקה ובין באולי שלא יודעין כיצחק.

בהמשך מגיע עשו לפני יצחק ומעוניין בברכה שהבטיחו אביו. עונה יצחק לעשו לאחר שנחרד "חרדה גדולה", אין מה לעשות, אותו ברכתי וכך יהיה. עוד אומר יצחק לעשו "מי הוא הצד ציד..." — אמירה המביעה פליאה גדולה וכי לא ידע יצחק כי זה יעקב — שאם לא עשו היה בודאי היה זה יעקב, ומה מקום השאלה? אך עשו אינו מרפה, ובצדק, ומתעקש גם כן לקבל ברכה מאת אביו, שלבטח יש באמתחתו עוד אי אילו ברכות. יצחק נכנע בסופו של דבר, או אולי ממשיך לשחק את המשחק עד הסוף ומסכים "לברך" את עשו. אם נבחן את אותה ברכה נראה כי במהלכה מאשר יצחק פעם נוספת את הברכה שנתנה ליעקב, כפי שנאמר לעיל בעמוד 31, ומפטיר ברכה סתמית לעשו. מדוע עושה זאת יצחק, וכי לא יכול היה לברך אותו בברכה בעלת משמעות רבה יותר וכי חייב היה לברך באופן נסתר שוב את יעקב ובכך לאשר את אותה הברכה? — לא זו בלבד, אלא כאשר יעקב בא פעם נוספת לפני יצחק, בעזבו את בית אביו, הוא מעוניין בברכת הדרך מאת אביו. אך בפועל זוכה יעקב לברכה נוספת, מלבד ברכת הדרך, שאינה נופלת בעצמתה מהברכה הראשונה שקיבל ויש שאף אומרים כי טובה היא ממנה. הרי המעשה הטבעי ביותר היה אם לכל היותר היה נותן יצחק ליעקב את ברכת הדרך ותו לא. האם הגיוני לברך ברכה כזו את הבן שרימה אותך רמאות גסה כזו כמו שעשה יעקב ליצחק? לעניות דעתי לא, אלא אם כן הכל היה מתוכנן.

אלא מתוך כל האמור בנספח זה ודברים נוספים שבודאי הזנחתי ברצוני לטעון שאולי ידע יצחק את כל מהלך הדברים והוא הבין בדיוק מה עליו לעשות. הוא הבין כי עליו לברך את יעקב וזה באמת מה שעשה תוך שהוא 'מערים' על בני משפחתו ומשחק את המשחק עד הסוף. יצא יצחק מהדמות הפאסיבית שלו ולבש דמות אקטיבית יותר מכולם.

נספח ב

אל תקרי עקב — קרי יעקב

על דרך הדרש אפשר למצוא רמזים לכך ששושלת יעקב המתחילה בו עצמו היא זו שאמורה להמשיך את הולדת עם ישראל. יצויין כי המדרש הוא פרי מחשבתי ולא מצאתי לו עוגן במדרשים אחרים כך שיש לקחתו בערבון מוגבל מאוד.

המקור הראשון נמצא בעקדת יצחק. שם, לאחר שהיה מוכן להקריב את בנו על גבי המזבח ולבטל את הברית שאמור היה ה' לחרות עם הנעקד כהבטחתו נאמר לאברהם כך: "... כי ברך אברכך והרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים וירש זרעך את שער אויביו. והתברכו בזרעך כל גויי הארץ עקב אשר שמעת בקליי".³⁵ ואני אומר אל תקרי עקב אלא יעקב. מבטיח הקב"ה לאברהם כי את הברית שהבטיח לו שיקיים עם זרעו אחריו הוא אכן יקיים. אולם ההמשך נרמז כאן אף הוא, במילה עקב. כביכול רוצה לומר כי דרך יעקב תעבור הברכה.

המקום השני בו נדרשת אותה דרשה הוא מספר פרקים מאוחר יותר, בפרק כו, שם נאמר: "והירבתי את זרעך ככוכבי השמים ונתתי לזרעך את כל הארצות האל והתברכו בזרעך כל גויי הארץ. עקב אשר שמע אברהם בקליי...".

יתכן ואין זה מקרה כי התורה משתמשת דוקא בלשון עקב שהרי יכולה היתה להשתמש במילה אחרת כגון 'יען' וכדו' שמצאנו פעמים רבות. שנית, העובדה כי התופעה חוזרת על עצמה ובשתי הפעמים מעורב יצחק בעניין ובנוסף מדובר על זרעו של יצחק — אומרת דרשני.

הפעם השלישית בה מוזכר אותו העניין מופיעה בספר במדבר אך קשורה לעניות דעתי קשר משמעותי עם סוף ספר בראשית. בספר במדבר נאמר:³⁶ "ועבדי כלב עקב היתה רוח אחרת עימו וימלא אחרי והביאותיו אל הארץ אשר בא שמה וזרעו יורישנה". אם נחקור אחר מוצאו של כלב בן יפונה הנזכר בפסוק נראה כי הוא משתייך לשבט יהודה. יהודה הוא זה שבסופו של דבר ממשיך את שושלת יעקב. בסוף ספר בראשית כאשר יעקב נמצא על ערש דוי הוא מברך את בניו. נעיין בברכה אותה מברך יעקב את יהודה:³⁷ "יהודה אתה יודוך אחיך ידך בעורף איביך ישתחוו לך בני איביך. גור אריה יהודה מטרף בני עלית כרע רבץ כאריה וכלביא מי יקימנו. לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו עד כי יבוא שילה ולו יקחה עמים...". איני

35 שם כב, יז.

36 שם יד, כד.

37 ברגעיו האחרונים מבין יעקב כי החשיבות של הבכורה הינה שולית וממשיך הדרך הזרעו אחריו צריך להיבחר מתוך שיקולים אחרים. יהודה למרות שאינו בכור נבחר להתברך בברכה ואילו ראובן הבכור אינו מתברך בה.

יצחק הר־זהב

יכול שלא לקרוא מתוך ברכה זו את ברכת ה' לרבקה אודות יעקב וכמו כן את ברכת יצחק ליעקב.

יוצא מכאן כי 'עקב' הנאמר באותם מקומות רוצה לרמוז על יעקב ולכן ניתן הרמז ליצחק כי עליו לבחור ביעקב אך "כהו עיני יצחק" ונמנעה ממנו אפשרות הבחירה וכעת מוטלת המלאכה על רבקה המקדשת את כל האמצעים השנויים במחלוקת לטובת המטרה.

מצד שני אותה כהות עינים מאפשרת בסופו של דבר את האצלת הברכה על יעקב שכן אם היו עיני יצחק חדות מיד היה רואה כי העומד לפניו, אע"פ שמחופש הוא, אינו אלא יעקב ולא היה נותן לו את הברכה בה בסופו של דבר זכה.³⁸

38 עיין רמב"ן סוף פסוק לד בפרק כה ד"ה "והשאלה על מאור עיניו...".

